

Obnova radničkog upravljanja u Jugoslaviji

Zlatko Čepo

Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb

Sažetak

Sukladno temeljnoj tezi da je radnička klasa borbu za rušenje kapitalističkog poretka uvijek započinjala borbom za preuzimanje vlasti nad sredstvima za proizvodnju, autor ukazuje na oblike te borbe u uvjetima jugoslavenske narodnooslobodilačke borbe. Tijekom NOB-e izvršeno je parcijalno preuzimanje ekonomske vlasti, u čemu su presudnu ulogu odigrale inicijativa i upravljačke sposobnosti širih društvenih slojeva. Budući da su korijeni radničkog upravljanja proizvodnjom u Jugoslaviji u tome razdoblju, proklamiranje radničkog samoupravljanja 1950. godine jest zapravo »obnova ideje« i prevladavanje diskontinuiteta u njezinu ostvarivanju u razdoblju »revolucionarnoga etatizma«. Ideja i model samoupravljanja u Jugoslaviji suočeni su od početka s dva temeljna tipa prigovora, prvi prigovori tvrde da je samoupravljanje neprimjereno niskome stupnju ekonomske razvijenosti društva i razini stručne, političke i kulturne osposobljenosti jugoslavenske radničke klase; drugi prigovori dokazuju da je samoupravljanje samo deklarativno prihvaćeno, a da su na djelu etatističko ustrojstvo društva, politički monopol Saveza komunista itd. Autor se kritički osvrće na obje vrste prigovora. Na posljetku, on razmatra i neke razloge (ne)aktualnosti samoupravnoga modela uređenja društva u svijetu uopće, a osobito u socijalističkim zemljama.

I

Radnička je klasa borbu za rušenje buržoaskoga klasnog poretka — zadatka što joj ga je namijenio Marx — uvijek započinjala borbom za preuzimanje vlasti nad sredstvima za proizvodnju na kojima je neposredno radila. Dagađalo se to u vrijeme Pariške komune 1871, nakon februarske i oktobarske revolucije u Rusiji 1917, u neuspjelim socijalističkim revolucijama u Njemačkoj i Mađarskoj 1919, u vrijeme krize u Italiji 1920—1921. i u građanskom ratu u Španjolskoj 1936—1939. godine. Tada su svuda osnivani savjeti radnika, tvornički komiteti i drugi oblici proleterskog upravljanja. Čak u uvjetima tako specifične socijalističke revolucije, kao što je bila jugoslavenska narodnooslobodilačka borba, radnici su povremeno preuzimali vlast nad tvornicama, radionicama, željeznicama itd. i organizirali proizvodnju i raspodjelu.

Svuda u svijetu radnici su preuzetu vlast učvršćivali i usavršavali, ali su je dosad uvijek gubili (osim u Jugoslaviji), ili pred naletom buržoaske kontrarevolucije, ili zbog razvoja vlastite centralističko-etatističke države, kao što se dogodilo u prvoj socijalističkoj zemlji — u SSSR-u. U eksplikaciju procesa postupnog gubljenja upravljačkih prava radničke klase u Sovjetskoj Rusiji neće se upuštati.¹ Samo ću napomenuti da je Kominternu još na svome IV kongresu 1922. godine predlagala evropskom proletarijatu da u borbi za stvaranje jedinstvene fronte radničke klase na čelu s komunističkom partijom koristi tvorničke komitete, kontrolne komisije, radnička vijeća i druge oblike vlasti radnika, koji su u Sovjetskoj Rusiji već bili svedeni na izvršne organe državne vlasti. Bilo je to u skladu s tada općevažećim određenjem, koje je formulirao Lenjin, da je radnička kontrola samo prvi korak ka stvarnom radničkom upravljanju. »Mi nismo odmah dekretovali socijalizam u celokupnoj našoj industriji zato što on može nastati i učvrstiti se tek onda kad se učvrsti autoritet radničkih masa. Bez toga je socijalizam samo mera protivrečna, nepotpuna mera, ali je neophodno da se sami radnici prihvate velikog dela — izgradnje industrije ogromne zemlje, bez eksploatatora, protiv eksploatatora, i drugovi, onaj ko je neposredno ili čak posredno učestvovao u toj izgradnji, ko je preživio sve ugnjetavanje i zverstva starog kapitalističkog sistema, taj je mnogo i mnogo naučio. Mi znamo da je postignuto malo. Mi znamo da je u najzaostalijoj i razorenoj zemlji, u kojoj su radničkoj klasi stavljene tolike prepreke i prepone, da je njoj potrebno duže vremena da nauči da upravlja industrijom. Mi smatramo da je najvažnije i najdragocjenije to što su se sami radnici prihvatili toga upravljanja, što smo od radničke kontrole, koja je morala biti haotična, rascepkana, primitivna, nepotpuna u svim najvažnijim granama industrije, došli do radničkog upravljanja industrijom u opštenacionalnim razmerima.«² (potc. Z. Č.) Lenjinovim sumnjama u trenutne sposobnosti radničke klase Rusije da sama upravlja sredstvima za proizvodnju, Staljin je kasnije dao dignitet trajnosti, pretvarajući postupno sve krući centralističko-etatistički sistem u jedini mogući put izgradnje socijalizma i komunizma. Interesantno je napomenuti da neki teoretičari (ne samo sovjetski) i danas smatraju da je to bila posljedica historijske nužnosti. »Bez aparata prisile, koji su tada boljševici pokrenuli, Rusija bi još danas bila seljačka zemlja, najvjerovatnije na kapitalističkom putu. I upravo se zbog toga ne smije zaboraviti da politička slabost opozicije, a s tim i hipotetična alternativa koju je zastupala, pripada samo sekundarnim pojavama dane situacije. Historičari, naročito sovjetski, mogli bi utvrditi dokle bi bile moguće modifikacije koje bi umanjile razmjer žrtava i gubitaka kao i intenzitet depresije koja je uslijedila u poljoprivredi. U svakom slučaju sukob je kao takav bio neizbježan, to više što se u međuvremenu historijski pokazalo da je dovoljna ponuda modernih poljoprivrednih strojeva nipošto automatski

1) V. Z. Čepo, *Sudbina radničkog upravljanja u SSSR-u*, CKD, Zagreb 1982.

2) Navedeno prema antologiji *Samoupravljanje i radnički pokret*, Beograd 1973, sv. I, str. 152.

ne pokreće seljake na prihvaćanje kolektivizacije. U sovjetskoj su Rusiji seljaci bili najjača klasa stanovništva, i do 1928. prvi korisnici socijalnog prevrata. Oni su morali postati objekt druge revolucije.³

II

Komunistička partija Jugoslavije bila je jedna od sekcija Kominternе, kojoj je godinama nametana koncepcija »čiste« proleterske revolucije s osloncem na siromašno seljaštvo, slično kao u oktobarskoj revoluciji. Kominternа je dvadesetih godina Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca tretirala uglavnom kao umjetnu versajsku tvorevinu, u kojoj vladajuća velikosrpska buržoazija eksploatira druge narode. Kominternа je vidjela razrješenje međunacionalnih odnosa prvenstveno u razbijanju države i stvaranju samostalnih sovjetskih republika (slovenske, hrvatske, srpske, crnogorske i makedonske), koje bi se ujedinile u jednu balkansku ili čak srednjoevropsko-podunavsku federaciju. Takva osnovna strategijska koncepcija gurala je KPJ k periferiji političke borbe i prepuštala borbu za nacionalnu ravnopravnost u sklopu zajedničke države buržoaskim strankama, prvenstveno Hrvatskoj seljačkoj stranci, kao predstavnici drugog po veličini naroda, ali politički nepriznatog. U skladu s tom strategijskom koncepcijom, rukovodstvo KPJ je nakon uvođenja šestojanuarske diktature, u proljeće 1929, uputilo poziv na oružanu borbu u cilju rušenja državne vlasti. Bio je to nepromišljen i preuranjen čin izvršen iz inozemstva, što su ga malobrojni komunisti i skojevci disciplinirano izvršavali, iskazavši veliku hrabrost.⁴ Ali, sve je bilo uzalud. Režim je bio jak i krenuo je u ofenzivu.⁵

Možda su baš taj preuranjeni neuspješni sukob i dugogodišnje tamnovanje utjecali da mnogi komunisti počnu preispitivati dotadašnju osnovnu revolucionarnu koncepciju, koja se postupno mijenjala. Već sredinom tridesetih godina dolazi do zaokreta u strategiji KPJ, a postupno i do značajnih promjena u njezinoj strukturi i organizacijskoj formi (primjerice, osnivanje komunističkih partija Slovenije i Hrvatske). Za te promjene najviše je zaslužan novi rukovodilac KPJ — Josip Broz Tito. Proces reorganizacije KPJ u partiju koja prvenstveno zastupa interese svoje radničke klase i svojih naroda, odvijao se u vrijeme krutog dog-

3) R. Bahro, *Alternativa, Kritika realnog socijalizma*, Zagreb 1981, str. 86—87. Ta je knjiga u nas naišla na veliki odjek, možda i zbog izjave Herberta Marcusea da ona predstavlja najznačajniji događaj u marksističkoj teoriji posljednjih desetljeća. Da je ta knjiga, u osnovi, prikrivena obrana staljinizma prvi je ukazao Vjekoslav Mikec i u raspravi što ju je organizirao Centar za idejno-teorijski rad CK SKH, a koja je objavljena u časopisu *Naše teme*, 7—8/1978.

4) J. B. Tito, *Borba i razvoj KPJ između dva rata*, Beograd 1977, str. 31.

5) U razdoblju od 1929. do 1933. ubijeno je iz političkih razloga 328 osoba, a Sud za zaštitu države osudio je 1946 osoba, uglavnom komunista i dijelom hrvatskih nacionalista, pristaša separatističkoga ustaškog pokreta. Koliko su bile drastične kazne svjedoči i podatak da se za posjedovanje komunističkog letka osuđivalo i na pet godina robjije (*Pregled historije Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1963, str. 163).

matizma, kada u Kominterni ozbiljno razmišljaju da raspuste KPJ, jer je prepuna »izdajnika i špijuna«. Srećom, tu sudbinu koju su doživjele neke komunističke partije, KPJ je izbjegla.

Uoči aprilske katastrofe, kad je ratni vihor već dobroano zahvatio Evropu, KPJ je imala oko 12 tisuća članova i 30 tisuća članova SKOJ-a, a u nešto ranije raspuštenim revolucionarnim URS-ovim sindikatima bilo je oko 150 tisuća članova. U zemlji je tada bilo oko 15 milijuna stanovnika. Iako KPJ nije uspjela stvoriti narodnu frontu, jer to nisu htjele druge političke partije, imala je veliki utjecaj među stanovništvom, naročito inteligencijom, pa i seljaštvom. Tome je, nesumnjivo, najviše doprinio dosljedni antifašizam i spremnost da se brani zemlja od agresije sila Osovine. Bilo je to radikalno odstupanje od njezinih polaznih pozicija.

III

Teško je reći da li je Josip Broz Tito imao jasnu i cjelovitu koncepciju jedne dugotrajne i široko zasnovne narodnooslobodilačke borbe u koju treba uvući što šire narodne slojeve, a ne samo proletarijat i siromašno stanovništvo, ili ju je postupno izgrađivao. Poznato je da su se tom kursu protivili mnogi komunisti odgojeni na šablonima Kominterne. Ali, stvarnost je bila drugačija, jača od teorije i pomalo paradoksalna. Nerijetko se događalo da su u partizane odlazili bogatiji seljaci i njihovi sinovi da se bore protiv okupatora i njihovih kvislinga, a iz redova seoske sirotinje regrutirali su se pripadnici kvislinških formacija, koji su željeli da preuzmu vlast pod svaku cijenu. I dio radnika čuvao je svoju egzistenciju radeći poslušno za eksploatatore i kvislinge. Trebalo je vremena da se i oni uvjere u besmislenost svoje pozicije, te počnu postupno uključivati u sve širu narodnooslobodilačku frontu.

Nužnost vođenja dugotrajnog općenarodnog rata i pobjede⁶ iziskivala je potrebu samo osnovnih direktiva i prepuštanja konkretnih akcija lokalnim inicijativama. Potreba da se na oslobođenom teritoriju organizira proizvodnja i raspodjela, ne samo za oružane snage, nego i za veliki dio stanovništva, ostavljala je široko područje samoinicijativi radnika, seljaka i drugih slojeva. Proizvoditi bez vlasnika i njegova upravnog i stručnog aparata značilo je u biti samoupravljanje, makar na kratko i u vrlo teškim uvjetima. Ta strana naše narodnooslobodilačke borbe mnogo je manje obrađivana. Obično se navodi da je partizane hranila seljačka torba! Nerijetko se spominje da je u jesen 1941. u Užicama,

6) »Mi smo na samom početku, sve do pred savjetovanje u Stolicama, smatrali da treba stvarati partizanske i diverzantske grupe. Zato smo vrlo veliku pažnju na početku bili posvetili diverzijama po gradovima i to nas je stajalo užasno mnogo kadrova i desetkovalo organizacije. Išli smo zatim na stvaranje slabih jedinica na terenu. Poznato je da je 4. jula na Titov prijedlog donesena odluka o općenarodnom ustanku. To je za nas bilo nešto novo. Jer, općenarodni ustanak to nisu diverzije, to nije mala grupa, to znači da treba voditi rat i treba pobijediti, tj. dati jednu općepolitičku koncepciju i na njoj izdržati do kraja«. (V. Bakarić u intervjuu *Vjesniku* od 27—28. srpnja 1975.)

osim tvornice oružja koju su osposobili radnici da bi proizvodili puške, municiju i ručne bombe, radila i tvornica cigaret-papira i duhana, u kojoj se dnevno proizvodilo 25 tisuća paketića papira i 5 tisuća paketa duhana. Za potrebe ove tvornice i drveta za ogrjev izgrađena je cesta do Jelengore. Istovremeno, u Užicama je bilo organizirano tri stotine žena da izradi čarapa, vesta i druge odjeće. U gradu i na cijelom oslobođenom području radili su mlinovi, pekarnice, manje električne centrale i niz zanatskih radionica. Slično je bilo i u drugim dijelovima zemlje ia privremeno ili trajnije oslobođenom teritoriju. Već u drugoj polovici 1941. godine, a kasnije da i ne govorimo, organizirane su proizvodnja i raspodjela na novim osnovama.

Rukovođenje tim djelatnostima na oslobođenom području postupno su preuzimali narodnooslobodilački odbori, osnivani na temelju propisa koje su donosili Vrhovni štab ili štabovi po zemljama. U te odbore birani su seljaci i radnici s toga teritorija. Neki su odbori osnivali i svoje pododbore za komunalnu politiku, kao na primjer u Drvaru, gdje je u proljeće 1942. radila i uskotračna željeznica. Ona je povremeno vodila preko Oštrelja i Bosanskog Petrovca sve do Jajca. Nisu to bili rijetki primjeri. »Interesantno je da su mnoga pitanja iz oblasti organizacije proizvodnje rješavali sami radnici zaposleni u dotičnim poduzećima. Njihova se uloga u poduzeću počela mijenjati. Na radnim konferencijama oni su predlagali i donosili niz odluka u pogledu racionalizacije rada i povećanja kapaciteta proizvodnje. Čak su preuzimali na sebe obaveze da sami pronalaze nove radnike. Plaće i nadnice još su se u to vrijeme isplaćivale u novcu (Drvar, Užice, Cačak), a pojedini narodnooslobodilački odbori su korigirali plaće, naročito viših činovnika (Užice). Korekcije su se provodile zbog nedostatka finansijskih sredstava i zbog novčane pomoći koja je davana nezaposlenim radnicima, službenicima i izbjeglicama. U rješavanju tih problema odbori su imali punu podršku radnika. Često se dešavalo da su se radnici pojedinih poduzeća kolektivno odricali jednodnevne ili čak mjesečne zarade u korist fronta ili sirotinje. Bilo je i onih koji su se sasvim odricali zarade da bi olakšali teško finansijsko stanje narodnooslobodilačkih odbora. Tako je već u to vrijeme bio obilježen početak novih odnosa poduzeća prema radniku i radnika prema sredstvima za proizvodnju.«⁷ Cilj organiziranja privrede na oslobođenom teritoriju i prebacivanja hrane, lijekova i druge opreme s okupiranih dijelova zemlje bio je, nesumljivo, u funkciji narodnooslobodilačke borbe. Radilo se, prije svega, o potrebi pobjede nad okupatorima i njihovim kvislinzima, ali i o promjeni društveno-političkog sistema. Nizom različitih mjera ekonomskog karaktera — primjerice, obvezna obrada zemlje, uključujući i napuštenu zemlju, izgradnja i popravak potrebnih radionica i manjih tvornica, uspostavljanje raznih oblika saobraćaja i poštanske službe, razmjena dobara, organizacija higijenske i zdravstvene zaštite, obrazovanje potrebnih kadrova na tečajevima i u redovitim školama, provođenje socijalne politike, organizacija

7) Đ. Kosanović, *Ekonomskopolitička djelatnost narodne vlasti u toku NOB-a*, Zagreb 1964, str. 28. Knjiga obiluje podacima koje sam dijelom koristio u ovoj raspravi.

kulturnog i zabavnog života i drugo — vodili su k stvaranju novoga društvenog sistema. U cijelom razdoblju NOB-e »dosljednom konfiskacijom imovine narodnih neprijatelja, rekvizicijom i stavljanjem pod svoju upravu državne imovine bivše Jugoslavije, stvara se nov tip svojine u industriji i poljoprivredi — socijalistička svojina — koja je postepeno postala glavni ekonomski faktor u privredi nove države, a samim tim je, pored političke vlasti, bio određen i karakter novog društvenog sistema«. ⁸ Taj je proces bio nezamisliv bez samoinicijative i izravnog učešća širih slojeva, ali i avangarde koja je izašla iz četvorogodišnjeg rata znatno ojačana. Sredinom 1945. Komunistička partija Jugoslavije imala je blizu 150 tisuća članova; oko 50 tisuća komunista je poginulo, od toga oko 9 tisuća predratnih članova.

Narodnooslobodilačka borba u Jugoslaviji postupno je prerasla u drugu uspjelu socijalističku revoluciju u historiji, koja se odvijala u specifičnim uvjetima kao široko zasnovani višenacionalni pokret, koji je postupno doveo do preuzimanja političke vlasti, krećući se od periferije k centru, a ne odjednom kao oktobarska revolucija. Istovremeno je, kao što smo vidjeli, provođeno parcijalno preuzimanje ekonomske vlasti u čemu su došle do izražaja inicijativa društvenih slojeva i njihova upravljačka uloga. Sve je to izvršeno u vrijeme najkrućeg dogmatizma, čime je dan znatan doprinos razvoju marksizma. Činjenica da je rok između opasnosti od raspuštanja i blistave pobjede bio vrlo kratak, svega sedam-osam godina, nije ostala bez utjecaja na politiku KPJ u prvim poslijeratnim godinama.

IV

Poslije pobjede oružane revolucije u Jugoslaviji uspostavljen je administrativno-centralistički društvenoekonomski sistem, koga neki autori nazivaju »revolucionarnim etatizmom«. Na takav je pravac razvoja ukazivalo iskustvo izgradnje socijalizma u uvjetima ekonomske zaostalosti, pojačane ratnim razaranja — iskustvo SSSR-a. Tome pravcu težili su i mnogi unutrašnji razlozi, kao što su revolucionarno raspoloženje širih društvenih slojeva, rukovođeća uloga Partije, koja se zasnivala i na povjerenju i ugledu, a ne samo na sili i vlasti i, što je po svoj prilici bilo najvažnije, niski nivo razvoja proizvodnih snaga starog društva, koji je radio želju da ekonomska i kulturna zaostalost budu što prije prevladane. Razvoju administrativnoga društvenoekonomskog sistema pridonio je i proces razvlašćivanja vlasničkih slojeva. Oduzimanje imovine ratnim zločincima i njihovim suradnicima nastavljeno je nakon oslobođenja ubrzanim tempom na temelju Zakona o konfiskaciji (1945). Proces eksproprijacije ubrzan je donošenjem Zakona o agrarnoj reformi (1945) i prvog Zakona o nacionalizaciji privrednih poduzeća (1946). Na osnovi tih zakona, a i nekih drugih mjera, u državno je vlasništvo prešao najveći dio sredstava za proizvodnju i usluga: sva industrija, rudarstvo i promet,

dio poljoprivrede, obrta i ugostiteljstva, te sve banke i vanjska trgovina. Upravljanje nacionaliziranim sredstvima preuzimao je državni administrativno-tehnički aparat koji se naglo razvijao. Tzv. administrativno-operativno rukovodstvo (AOR) vrlo je brzo preuzelo upravu nad gotovo cjelokupnom proizvodnjom, razmjenom i raspodjelom. U takvom su sistemu poduzeća izgubila samostalnost; svi su prihodi išli u državni budžet iz kojega su se podmirivali svi rashodi — sredstva za plaće, materijalne troškove i investicije. AOR je određivao plan proizvodnje i raspodjele, cijene proizvoda i visinu plaća, postavljao direktore kao neprikosnovene rukovodioce, donosio odluke o spajanju i razdvajanju poduzeća, o proširenju kapaciteta, izgrađivanju novih objekata itd. Takav je sistem najbrže vodio ne samo obnovi zemlje, nego i prijelazu na ubrzanu elektrifikaciju i industrijalizaciju, započetu prvim petogodišnjim planom, usvojenim samo dvije godine nakon prestanka rata.⁹ To je bilo neophodno, jer su proizvodne snage starog društva bile slabe, znatno oštećene ratnim razaranjima, a i opća je situacija bila vrlo teška. Na zapadnim granicama prijetili su dojučerašnji saveznici — Englezi i Amerikanci zbog Trsta i Julijske krajine. Njihovu intervenciju očekivali su ostaci četnika, križari i balisti, koji su se skrivali po brdima i šumama, razvlašteni kapitalisti i zemljoposjednici koji se nisu mirili s izvršenom konfiskacijom, nacionalizacijom i agrarnom reformom, bivši političari i činovnici koji su izgubili vlast i mnogi drugi. U takvoj situaciji bila je neprikosnovena rukovođeća uloga Partije čije je članstvo znatno raslo: 1946. bilo je oko 250 tisuća, a 1948. već 480 tisuća članova, pretežno seljaka. Partija je bila zapravo u mobilnom stanju, zasjedala je permanentno i odlučivala o svemu, a mjere za neizvršavanje zadataka i za ugrožavanje poretka bile su vrlo oštre. Zakoni iz tog vremena strogi su, kazne velike, a zatvori puni, ne samo ratnih zločinaca, nego i brojnih kapitalista, zemljoposjednika, špekulanata i sabotera. Te su mjere u osnovi bile izraz historijske nužnosti, bez koje se teško moglo opstati, što ne znači da nije bilo i subjektivnih proizvoljnosti koje su pravdane klasnom borbom i diktaturom proletarijata!

Iako je trajao samo nekoliko godina, administrativni sistem ubrzo je pokazao svoje nedostatke, od kojih su najznačajniji bili nemaran, čak rasipnički odnos prema sredstvima za proizvodnju, sirovinama, investicijskoj opremi i radnoj snazi, sve očitiije tendencije borbe za što niži

9) Naš prvi petogodišnji plan, usvojen početkom 1947, predviđao je porast industrijske proizvodnje do 1951. godine za 494% u odnosu na predratnu, po tadašnjim cijenama. U planu su ključno mjesto imale energetika, metalurgija i teška industrija. Plan je predviđao prosječna godišnja ulaganja od 70 milijardi tadašnjih dinara (*Petogodišnji plan razvitka narodne privrede FNRJ u 1947—1951*, Beograd 1947, str. 47). Bio je to zapravo naš prvi »skok u nebo«, ne samo nerealan, već naprosto neostvariv, budući da je nacionalni dohodak zemlje u nešto manjim granicama bio 1939. godine 132 milijarde, a za investicije je utrošeno 13,5 milijardi dinara ili nešto više od 10%. Novi je plan predviđao pet puta veća godišnja ulaganja! Doduše, plan se dijelom oslanjao na kredite SSSR-a i drugih istočnoevropskih zemalja, na tehničku pomoć, povoljniji uvoz investicijske opreme i drugo, što se ubrzo pokazalo iluzornim. Nerealnost plana i nemogućnost njegove realizacije također su pridonijeli spoznaji o nedostacima centralističkog sistema.

proizvodni plan u cilju lakšeg ostvarenja, slab asortiman i kvaliteta proizvoda, nedovoljni kriterij rentabilnosti i, posebno, nedostatak materijalnog stimulansa. U zemlji je naglo došlo do porasta administrativno-birokratskog aparata, koji je ubrzo stekao znatne povlastice, bez obzira na ograničene raspone plaća. Administrativno-centralistički sistem nesumnjivo je pridonio ubrzanoj obnovi i industrijalizaciji zemlje, ali je isto tako postao kočnicom bržeg razvoja, jer je sputavao inicijativu širih slojeva i demokratski duh koji su se razvili u toku NOB-a i prenijeli u prvo poslijeratno razdoblje obnove zemlje. O tome je Josip Broz Tito kasnije rekao u razgovoru s novinarima »Politike«:

»Pa, ta ideja sazrijevala je u našim teškoćama. Mi smo tada bili u izolaciji. Imali smo teškoće i na selu i u gradu. U fabrikama je produktivnost rada bila niska. Znae, uostalom, kakvo je bilo stanje. Raspoloženje nije bilo baš tako radosno, a često smo morali da se ljutimo na razne pojave rasipanja po poduzećima, na nepravilno gazdovanje. Onda smo vidjeli da nije dobra ona centralna kontrola odozgo, ono dirigovanje odozgo, i šetanje činovnika s vremena na vrijeme po fabrikama. Svaki dan su nam dolazili izvještaji iz svih fabrika koliko je čega proizvedeno. Kidriču je bilo teško, i nama svima takođe. Nemoguća je stvar to centralno upravljanje. Mislili smo na koji način da riješimo to, šta tu smeta. Jer, radnici su se osjećali kao oni koji rade za najamnu platu i ništa više. Riješili smo da na neki način mijenjamo taj sistem i došli do toga da treba formirati radničke savjete.«¹⁰

V

Teško je reći kada i kako bi brže i jasnije bili sagledani ti nedostaci da sredinom 1948. nije došlo do sukoba s Informbiroom. Spoznaja da stavovi sovjetskog rukovodstva prema našoj partiji i njezinom rukovodstvu nisu izraz puke neobavijštenosti i subjektivnih proizvoljnosti, nego objektivnih okolnosti, prvenstveno tamošnjih deformiranih društvenoekonomskih odnosa i staljinističke interpretacije marksizma, nije odmah nastala. Na sastancima održanim u vrijeme V kongresa KPJ još je pozivan drug Staljin da dođe u Jugoslaviju i uvjeri se u neistinitost optužbi! Ta iluzija nije dugo trajala. Ubrzo je uslijedila kritika državnog kapitalizma, kako je tada nazivan centralističko-etatistički sovjetski sistem. Već u drugoj polovici 1948. čula su se prva mišljenja o potrebi stvaranja drugačijih odnosa. O tome Edvard Kardelj piše: »Sećam se da sam već u drugoj polovini 1948. pisao o radničkim savetima koji spontano nastaju u našim fabrikama i o tome da moramo učiti na tim spontanijim pojavama. Razume se, to su bili slobodni zborovi radnika, bez organizacije i bez nekih posebnih prava koji su razmatrali goruće probleme rada, proizvodnje itd. Ali nastajali su, da tako kažem, automatski, pod jednim ili drugim imenom, i stvarno nam ukazali put i pravac kojim moramo ići. Drugo pitanje bilo je pitanje Partije — da li

10) J. B. Tito, *Samoupravni socijalizam*, Zagreb 1974, str. 32.

Partiju identifikovati sa državom i, štaviše, sa državnim kapitalom i preko toga sa državnom i tehnokratskom administracijom ili da ona ostane avangarda radničke klase koja je vladajuća snaga u zemlji, a time i vladajuća snaga državne vlasti. Više nego ikada ranije postalo nam je jasno da Partija mora voditi radničku klasu, a ne vladati njome. Samoupravna radnička klasa mora imati odlučujući uticaj na sve poluge državne i ekonomske vlasti, a Partija mora biti onaj faktor koji će u tu aktivnost radničke klase unositi znanje, teoriju, iskustvo, metode akcije i borbe protiv neprijatelja socijalizma i radničke klase. Bilo nam je jasno da je to još dug put, ali jedino moguć ako hoćemo da se obezbedimo od deformacija sa kakvima smo se sreli u sukobu sa Staljinom.¹¹

Nećemo ponavljati općepoznate podatke o uvođenju radničkog upravljanja u privredu potkraj 1949. godine. Taj proces počinje u trenutku kada je KPJ imala oko 600 tisuća članova vod kojih su samo trećina bili radnici, a više od polovice seljaci. Tada je u zemlji još oko dvije trećine stanovništva živjelo od poljoprivrede (više od 10 milijuna), a u privredi je bilo zaposleno oko 1,5 milijun radnika.¹² Većina radnika došla je u tvornice sa sela, a njihov obrazovni i kulturni nivo bio je prilično nizak. To je Tito otvoreno priznao u svom ekspozou *O radničkom upravljanju privrednim poduzećima*, podnesenim u Saveznoj narodnoj skupštini sredinom 1950: »Hoćemo li čekati da svi radnici budu jednako pametni i sposobni da upravljaju preduzećima? Razumije se da nećemo, jer bismo u tom slučaju morali beskrajno dugo čekati. Baš u procesu upravljanja, u neprekidnom procesu rada i upravljanja, svi radnici će steći potrebno iskustvo. Upoznaće ne samo proces rada već i sve probleme ovog preduzeća. Trudbenici će samo u praksi moći da nauče da se služe evidencijom, da se upoznaju s tim koliko materijala smiju utrošiti a koliko se može uštedjeti, upoznaće se s tim na šta sve ide njihov rad, to jest kuda ide njihov višak rada i na šta se on upotrebljava. Upoznaće se s tim kolika mora biti akumulacija njihovog preduzeća kao dio opšte planske akumulacije, a koliko oni mogu ostalim viškom proizvoda povećati svoj standard života. Oni moraju biti upoznati s tim koliko i kojim tempom oni moraju povećati produktivnost rada itd.«¹³

Radničko upravljanje u privredi u našoj je zemlji obnovljeno odlukom političkog vrha, a zatim je naišlo na veliki odaziv. Tu su činjenicu kritizirali neki filozofi ukazujući na potrebu da radnici sami preuzmu upravljanje nad sredstvima za proizvodnju.¹⁴ Ali ta činjenica ne mijenja

11) E. Kardelj, *Sećanja*, Beograd—Ljubljana 1980, str. 135.

12) D. Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, Školska knjiga, Zagreb 1978, str. 391—392.

13) J. B. Tito, *Govori i članci*, Zagreb 1959, knj. V, str. 228—229.

14) Npr. S. Stojanović u članku *Od postrevolucionarne diktature ka socijalističkoj demokraciji* s podnaslovom *Jugoslavenski socijalizam na raskršnici* («Praxis» 2—3/1972, str. 379) piše: »Radnički saveti u Rusiji, naime, nastali su kao plod spontane revolucionarne samodelatnosti radničke klase, pa je Boljševička partija morala da se žestoko bori da osvoji većinu u njima. Kod nas je, međutim, 'partijsko-državno rukovodstvo predalo fabrike na upravljanje radnim kolektivima' (citat sa spomen

ništa na stvari. Ostaje evidentnim da je KPJ prva u historiji socijalizma napustila u praksi centralizam i etatizam koji su tada poistovjećivali s jedino mogućom realizacijom socijalizma. Izgradnjom samoupravnoga društvenog poretka, KPJ je počela provoditi Marxove i Engelsove zamisli o odumiranju države u socijalizmu i stvaranju društva slobodnih proizvođača koji su u isto vrijeme i upravljači viškom svoga rada. Jedino provođenjem tih, tada zaboravljenih stavova, moguć je početak spajanja dviju, historijskim razvojem razdvojenih, ljudskih funkcija: proizvođačke i upravljačke, čije je razdvajanje bilo presudno za postanak klasa i klasnog društva uopće. Samo dugotrajnim i složenim procesom te se funkcije ponovno mogu sjediniti u jednoj ličnosti na daleko višem proizvodnom, tehnološkom, obrazovnom i kulturnom nivou.

Zamisao o stvaranju socijalističkoga samoupravnog društva počela se u našoj zemlji ostvarivati u iznimno nepovoljnim okolnostima. Višegodišnji politički, pa i vojni pritisak zemalja istočnoevropskog lagera, prekid ekonomskih odnosa, poteškoće s uspostavljanjem veza s drugim zemljama, skok cijena investicijske opreme na svjetskom tržištu zbog rata u Koreji, sušne godine i drugi razlozi, doveli su ne samo do neizvršavanja prvoga petogodišnjeg plana, nego su i zakočili razvoj radničkog upravljanja. Posebno veliki teret predstavljali su izdaci za narodnu obranu, koji su 1951. godine dostigli gotovo četvrtinu nacionalnog dohotka. Tadašnja visoka stopa rasta nacionalnog dohotka, zasnovana prije svega na velikim ulaganjima, počela se naglo smanjivati, da bi 1952. godine iznosila »samo« 9⁰/₀! Upravo zahvaljujući uvođenju radničkog upravljanja i transformaciji ekonomskog sistema, kao i demokratizaciji društvenopolitičkih odnosa, ubrzo je došlo do ponovnog ubrzanog rasta.¹⁵

Istovremeno je promijenjena i uloga Komunističke partije od rukovodeće u vodeću društvenu snagu u procesu izgradnje socijalizma. Taj zaokret dobio je i formalnu potvrdu u promjeni naziva Partija u Savez komunista Jugoslavije na VI kongresu u Zagrebu potkraj 1952. godine. Bio je to prvi Savez komunista nakon onoga u Engleskoj 1848. godine, za koga su program napisali Marx i Engels. Doduše, novi Program SKJ donešen je tek nakon šest godina, na VII kongresu u Ljubljani 1958. Polazeći od osnovnog stajališta da je čovjek nosilac historijskog procesa i da je cilj historijskog razvoja njegovo svestrano oslobođenje, Program, koji je i danas na snazi, inzistira na odumiranju države, a kao osnovu

ploča u fabrikama), tako da komunistička organizacija ni danas nije primorana da se ozbiljnije bori za uticaj u njima.« Sličan stav zauzimali su i neki drugi filozofi-praksisovci, ne pokazujući nimalo razumijevanja za historijsku uvjetovanost transformacije našeg društvenoekonomskog sistema.

15) U razdoblju od 1952. do 1962. godine društveni brutto-proizvod zemlje rastao je prosječno godišnje 7,4⁰/₀, što je bila jedna od najviših stopa rasta na svijetu. Rast industrijske proizvodnje, koja je najviše forsirana, bio je oko 12%. Broj zaposlenih u društvenom sektoru gotovo je udvostručen — od 1,7 milijuna u 1952. porastao je na 3,3 milijuna u 1962. godini. Istodobno, nacionalni je dohodak dostigao 500 dolara po stanovniku. Time je naša zemlja prestala biti nedovoljno razvijena, ne samo po visini nacionalnog dohotka, nego i po njegovoj strukturi, ali ne i po broju pismenih stanovnika zbog teškog nasljeđa prošlosti (*Jugoslavija 1945—1965*, Statistički pregled, Beograd 1966).

našeg socijalističkog razvoja utvrđuje: *proizvođača, radni kolektiv, komunu i socijalističke društvene organizacije.*¹⁶ Osnovni smisao socijalističkog razvoja ne iscrpljuje se u ukidanju privatnog vlasništva, koje je moguće i u kapitalizmu, nego u ukidanju najamnih radnih odnosa i u oslobođenju rada uopće. Krajnji je njegov cilj stvaranje društva slobodnih proizvođača, koji su istodobno i upravljači viškom svog rada.

VI

Od uvođenja radničkog upravljanja, koje je ubrzo preraslo u šire društveno samoupravljanje, prošlo je više od tri desetljeća. Samoupravljanje je u međuvremenu postalo jedan od tri kamena-temeljca jugoslavenskoga socijalističkog društva. Druga dva su nesvrstanost i razvoj ravnopravnih međunacionalnih odnosa. Uvođenje samoupravljanja nesumnjivo je uklonilo brojne nedostatke centralističko-etatsističkog sistema, ali je i otvorilo neke nove probleme.

Gotovo od početka samoupravljanje je nailazilo na brojne otpore i kritike, ne samo na riječima, nego i u praksi, što najbolje potvrđuju sačuvani dokumenti. Ubrzo su se iskristalizirala dva osnovna prigovora uvođenju samoupravljanja.

Prvo, da je ono u nas uvedeno prerano, na niskom stupnju ekonomskog razvoja, s nedovoljnim općeobrazovnim i idejnopoličkim nivoom radničke klase, što je otežalo realizaciju mnogih dobrih ideja. Mnogi od njih, priznavajući centralističko-etatsistički sistem kao jedini mogući socijalistički društveni poredak, zaključuju da je za sve poteškoće na koje je naišlo jugoslavensko društvo u svome razvoju krivo samoupravljanje. Apstraktno razdvajajući diktaturu proletarijata od demokratskoga samoupravnog socijalističkog društva, oni jedini izlaz vide u povratku na centralizam, na jačanje državne vlasti, dakako prosvjećenije i manje grube nego što je bila staljinistička, koja će poput čarobnog štapića preko noći razriješiti sve probleme i poteškoće.

Drugo, da je samoupravljanje u nas uvedeno samo deklarativno. Protagonisti ovog shvaćanja vide uzroke raznih poteškoća u postojanju čvrstih etatsističko-birokratskih struktura, u zadržavanju diktature proletarijata i rukovođeće uloge Saveza komunista. Po njima, izlaz je u razbijanju tih struktura, uvođenju apsolutne demokracije, eliminiranju vođeće uloge Saveza komunista i slično. Argumenti prvih u osnovi su točni. Općeobrazovni, kulturni, pa i stručni nivo naše radničke klase, kao i drugih radnih slojeva, nije u to vrijeme bio visok.¹⁷ Ali što bi se dogo-

16) VII kongres Saveza komunista Jugoslavije, Beograd 1958, str. 1011—1012.

17) U dvije velike sisačke radne organizacije, historijatom kojih sam se posebno bavio, bilo je slijedeće stanje: u Željezari Sisak koja je, iako u izgradnji, bila među prvih dvije stotine poduzeća u zemlji u kojima su osnovani radnički savjeti, bilo je 1950. godine na 1876 zaposlenih samo 7 inženjera, 10 tehničara i 2 ekonomista (Z. Cepo: *Željezara Sisak 1938—1968*, Sisak 1968, bilješka uz tablicu 6 u Prilogu). Nešto je bolje stanje bilo u Rafineriji nafte, gdje su na 542 radnika bila 24 zaposlena s visokom stručnom spremom i 159 sa srednjom (M. Kolar-Dimitrijević — Z. Cepo: *INA — Rafinerija nafte Sisak 1927—1977*, Sisak 1977, tablica 9, str. 182).

dilo da se oklijevalo s uvođenjem radničkog upravljanja, da se čekalo dok se radnici ne osposobe, kao što je svojevremeno predlagao Lenjin? Ne bi li se u međuvremenu birokracija do te mjere učvrstila na vlasti da bi bilo nemoguće bilo kakvo samoupravljanje? I drugo, samoupravljanje nije uvedeno samo deklarativno, iako je naišlo na brojne otpore, i kritike, na koje nailazi i danas.

Uvođenjem samoupravljanja nastala je, pored upravno-stručne i društveno-političke, i treća samoupravna struktura. One se međusobno isprepliću, a često se isti ljudi nalaze u svim strukturama. Brojna istraživanja ukazuju da nerijetko samoupravna struktura samo formalno odlučuje o dohotku i njegovoj raspodjeli, čak i na nivou radne organizacije, a da o višim instancijama i ne govorimo. Mnoge bitne odluke donose se izvan nje. One ne moraju uvijek biti loše. U početku one uopće nisu loše, jer mnogo obećavaju, ali se, na žalost, poslije često javljaju kao promašaj koji rezultira zakašnjenjima, dupliranjem kapaciteta, rascjepkanošću i slično. Istovremeno, ma kako to zvučalo paradoksalno, nedovoljno razvijeno samoupravljanje omogućilo je da se iza njega dijelom sakrije nerad. Osnovu za to treba tražiti i u nekim zakonskim propisima, ali u većoj mjeri u njihovoj praktičkoj primjeni. Navest ću samo neke od brojnih primjera. Mnoge radne organizacije uvele su dodatne stimulanse za redovito dolaženje na posao ili za neizostajanje s posla, kao da te obveze nisu sadržane u sporazumu o udruživanju rada svakoga zaposlenog radnika. Već letimičan uvid u brojne normative akte i samoupravne sporazume pokazuje da se uglavnom govori o pravima radnika, a daleko manje o njihovim obvezama. Nedavno je u štampi iznesen primjer da je viša sudska instancija poništila otkaz radniku koji je namjerno napravio veliku štetu radnoj organizaciji u znak protesta zbog tobožnjeg potje-njivanja.

Ukazivanje na nedostatke samoupravnog sistema ne znači odbacivanje samoupravljanja i povratak na centralističko-etatistički sistem ili tehnomenadžerske koncepcije. Naprotiv, ono je samo rezultat želje da se samoupravljanje poboljša, ne samo u cilju razvoja društva, nego i doprinosa razvoju socijalizma uopće.

VII

Odgovor na pitanje u kojoj je mjeri samoupravljanje u protekla tri desetljeća postalo šira alternativa u svijetu nije baš povoljan. U postojećim socijalističkim zemljama, pored niza pokušaja od kojih su najznačajniji u Poljskoj 1956, 1970. i 1980. i u Čehoslovačkoj 1968. godine, nije došlo do značajnijeg razvoja samoupravljanja. I u SSSR-u svojevremeno su bila uvedena proizvodna savjetovanja, o kojima se danas malo čuje. U biti, u postojećim socijalističkim zemljama samoupravljanje nije osnova društvenopolitičkog sistema. Slično je u zemljama u razvoju, gdje se socijalizam uglavnom shvaća u centralističko-etatističkom obliku. Najveću podršku samoupravljanje ima u nekim marksistički orijentiranih teoretičara u pojedinim kapitalističkim zemljama. U osnovi, Jugoslavija

je jedina socijalistička zemlja, u kojoj je samoupravljanje razvijeno kao osnova društvenoekonomskog sistema. Odgovor zašto je tako, nije jednostavan. Obično se kao glavni razlozi navode snažne birokratsko-centralističke strukture, a u posljednje vrijeme i tehnokratske, koje se suprotstavljaju svakom pokušaju radikalnije decentralizacije. One, pri tome, koriste poznatu argumentaciju, prvenstveno nepovoljne međunarodne odnose, potrebu očuvanja socijalističkog dijela svijeta, opasnosti od razjedinjavanja i sl. Doduše, u tim zemljama radnička klasa nije više onako potčinjena kao u vrijeme staljinizma, ali su, u cjelini gledano, upravljačka prava radničke klase uglavnom mala, što priznaju čak i neki teoretičari iz tih zemalja.

Rjede se postavlja pitanje nije li postojeći samoupravni sistem u Jugoslaviji — ne sama ideja samoupravljanja, nego i njezina dosadašnja realizacija — nedovoljno atraktivan da bi bio uzorom. Rezultati našeg dosadašnjeg razvoja opće su poznati i neću ih ponavljati. Zadovoljit ću se samo konstatacijom da smo se u međuvremenu uzdigli do nivoa srednje razvijenih zemalja i radikalno transformirali socijalnu strukturu od pretežno seljačke do industrijske, s visokim stupnjem urbanizacije. Taj je proces dijelom izvršen uz veliko zaduženje u inozemstvu, što znači da se nismo mogli potpuno uklopiti u svjetska privredna kretanja bez zaduživanja, poput većine nedovoljno razvijenih i nekih socijalističkih zemalja. Trošili smo znatno više nego što smo proizvodili. To se dogodilo u vrijeme kad je broj članova SK porastao na 2,2 milijuna, odnosno na 10⁰/₀ od ukupnog stanovništva, kad je znatno porasla obrazovna struktura gotovo šest milijuna zaposlenih.¹⁸ Izgleda, ipak, da uza sve napore proizvođači nisu ovladali procesom proširene reprodukcije. Bitne odluke donose se izvan samoupravne sfere. O tome se u nas mnogo raspravlja. Navest ću mišljenje jednog sociologa iz rasprave *Jugoslavensko društvo danas i sutra*. »Delegatski sistem kao samoupravna dimenzija političkog sistema institucionalno je dobro postavljen, ali faktički manifestira devijacije i suprotne tendencije. U okviru delegatskog sistema ne odvija se normalna komunikacija u oba smjera, već se prekida komunikacija od baze prema vrhu društvene piramide. Dvije su krizne točke delegatskog sistema: donošenje odluka bez dovoljnog respektiranja pluralizma samoupravnih interesa baze i režirani izbori delegatskih tijela, osobito onih s najvišim funkcijama. U svim delegatskim izborima radnim ljudima i njihovim neposredno izabranim delegatima sve više se nameću unaprijed pripremljene i zatvorene kandidatske liste za koje treba da glasaju. Budući da se ne utvrđuju liste kandidata u bazi za sva delegatska tijela

18) U spominjanim sisačkim radnim organizacijama, prema posljednjim podacima kojima sam raspolagao, bilo je slijedeće stanje: U Rafineriji nafte je 1976. godine od 2272 radnika 151 zaposleni bio s visokom stručnom spremom, 47 s višom, 390 sa srednjom spremom i 437 visokokvalificiranih radnika (*Isto*). U Metalurškom kombinatu — Željezara Sisak 1977. godine od 10360 radnika bilo je 506 zaposlenih s visokom stručnom spremom, od kojih 6 doktora znanosti i 19 magistara, 252 zaposlena s višom, 1366 sa srednjom spremom i 638 visokokvalificiranih radnika (Z. Čepo: *Željezara Sisak 1938-1978*, Sisak 1978, tablica 8 u Prilogu). Danas je ta struktura još povoljnija.

pred licem društvene javnosti, ni delegacije nisu u situaciji da biraju između više kandidata, već naprosto glasaju; opadanje interesa za delegatske izbore razumljiva je pojava. Pasivizacija postaje sve proširenija društveno-politička pojava. Prijeti opasnost od raskola između socijalne baze društva i profesionalnih političkih grupa na svim državno-društvenim razinama. Komunikacija sve više cirkulira od vrha prema bazi, ali nailazi na sve slabiji odjek; odluke se ne realiziraju. Prevladava raspoloženje kod pojedinaca, kolektiviteta i društvenih grupa: 'snalazi se kako umiješ i možeš'. Opća društveno-politička podrška slabi, ali kada bi i jačala, ne bi sama po sebi bila dostatna za funkcioniranje delegatskog sistema. Za funkcioniranje neposrednog samoupravljanja i na njemu zasnovanog delegatskog sistema neophodna je masovna, permanentna društvena akcija svih radnih ljudi i građana. Ukoliko se pluralizam samoupravnih interesa ne bude artikulirao i realizirao, nastupit će politizacija interesa u društvu. Povoljna je društvena okolnost da nema organiziranih opozicionih snaga koje bi mogle ugroziti sistem, ali ima organizacija sa širokom mrežom vlastitih institucija koje bi mogle u kriznim momentima preuzeti političku funkciju.¹⁹ To su samo neki simptomi krize o kojoj bi se moglo još mnogo govoriti.

Nije lako odgovoriti na pitanje kako izaći iz krize. Ona mora biti prevladana, kao što su prevladane sve dosadašnje krize: 1941, 1948, 1954, 1965, 1971. godine. Dakle, izlazi su nađeni u vrijeme kad smo bili manje brojni i manje obrazovani. U iznalaženju adekvatnih rješenja ne bi trebalo prezati ni pred najvećim promjenama. Na to nas uostalom obvezuje i Program SKJ: »Ništa što je stvoreno ne smije za nas biti toliko sveto, da ne bi moglo biti prevladano i da ne bi ustupilo mjesto onome što je još naprednije, još slobodnije, i još ljudskije!«²⁰

19) V. Cvjetičanin: *Socijalna revolucija u praksi*, »Naše teme« 12/1982, str. 2030.

20) VII kongres SKJ, str. 1105.

Zlatko Čepo

REINSTATEMENT OF WORKERS' MANAGEMENT
IN YUGOSLAVIA

Summary

In keeping with the postulate that the working class always begins its struggle to overthrow the capitalist order by striving to assume control over the means of production, the author recounts the forms in which this struggle manifested itself during the Yugoslav national liberation struggle. In the course of that struggle a partial seizure of economic power was accomplished, with the initiative and management abilities of the broad social strata playing a decisive role. Since workers' management of production in Yugoslavia traces its roots from that period, it is argued, the proclamation of workers' self-management in 1950 was in effect the »reinstatement of that idea« after a period of discontinuity in its implementation during the stage of »revolutionary statism«. From their inception, the idea and model of self-management in Yugoslavia were exposed to two main types of objections: the first consisted of claims that self-management was incompatible with the low degree of economic development of the society and with the technical, political and cultural level of the Yugoslav working class; the other type of objections argue that self-management has been adopted only declaratively, while in reality a statist social system and the political monopoly of the league of Communists prevails. The author makes a critical appraisal of both types of objections. In conclusion, he considers some reasons for the (un)feasibility of the self-management model of social order in the world at large and in socialist countries in particular.